

ՉՈՐՍՀԱՐԻԻՐԱՄԵՆԿ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1512 - 1912

ԱՐՇԱԿ Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

Գ.

Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցիի նախաձեռնութեամբ արուած գարկը Հայ տպագրութեան, Եւրոպայի մէջ բեղմնաւորելէ յետոյ, հալածուած Կաթողիկ առներոգութեանէն, ԺԸ. դարուն սկիզբը՝ Լիվոռնիայէն Կ. Պոլիս կ'ապաստանէր: 1567ի կանխահաս փորձէն յետոյ, 1677ին երկրորդ ձեռնարկ մըն ալ եղած էր, երեմիա Չէլէպի Գէօմարեանի կողմէ, սակայն այնպիսի խառնակութեանց պահու մը, որ կարելի չեղաւ գայն հաստատուն ու տեւական դարձնել: 1698ին այս տպարանը կը վերաբանայ Գրիգոր Մարգուանցի դպիրը որ Հայաստանի մէջ Ունիթոական շարժման ազդեցութեամբը ուռճացած կրթական միակ հաստատութեան Ամրտոլու վանքին աշակերտներէն էր և 1684էն ի վեր Կ. Պոլիս կը գրասնուէր:

ԺԸ. դարուն սկիզբը՝ այլևս Կ. Պոլիս Թրքահայոց վարչական ու մտաւորական կեդրոնը դարձած էր:

Մասնաւորապէս Օսմ. կառավարութեան անկումը սկսած էր և Եւրոպա դէպի արեւելք կը թափանցէր հարակաւեցելով այնպիսի դաշինքներ որոնցմով Եւրոպական կառավարութիւններ մասնաւոր առանձնաշնորհներ կը ստանային:

Այսպէս Լատին կրօնաւորներ կը հովանաւորուէին Ֆրանսական և Աւստրական կառավարութիւններէն և աւելի արձակ հարձակ իրենց հաւատաճաւալական գործունէութեան կը սկսէին Կ. Պոլսոյ մէջ, և գաւառները: Մասնաւորապէս ԺԸ. դարուն սկիզբը Կաթողիկական շարժումը կը սկսի: Հայ Պատրիարքներէն հովանաւորուած արպարաններու դէմ մրցելու համար Կաթողիկ կղերը անբաւական համարելով Վենետիկեան տպարաններուն Հոռոմի Վատիկանեան և այլ հրատարակութիւնները, 1705ին Կ. Պոլիս

Պէյ Օղլու Թաշին մէջ «Պետրոս Լատին» ցիւրի ձեռամբ կը բանայ տպարան մը, միարդէն էջմիածնայ և Ս. Սարգիսի, Ասուածատուրի (1700էն մինչեւ 1818 անըկ հատ գործած է, փոխանցուելով դաւաճուրուն,) Գրիգոր Մարգուանցիի (1698—1734) Մայր եկեղեցւոյ շրջափակը հաստատուած Սարգիսի (յաջորդ Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիսի տպարանին, 1701էն 1752 գործած իր Մարտիրոս որդիէն շարունակուելով) տարանները գործել սկսած էին, և անկախ անկաշկանդ կը գործէին: Կոլոտի խոհակալ ընթացքովը երբ պահ մը Կաթողիկական վէճերը դադարեցան, ինքնին տեղի տու Կաթողիկ գործունէութիւնը և տեղի տու անոնց տպարանը, մինչ մէկ կողմէն կը բողոքէին ուրիշ Հայ տպարաններ:

Այսպէս, 1736ին Բարսեղ և Յակոբ Աբարտացի եղբայրները (փկ. 1755), 1737ի Աբրահամ (փակուած 1746), 1750ին՝ Ստեփաննոս Պետրոսեան (50 տարիէն աւելի գործած է), 1745ին Գաբրիէլ դպիր, հետզհետէ կը բանան տպարաններ:

Սուլթան Սէլիմ Գ. իշխանութեան շրջանին երբ Թուրք կառավարութիւնը ձեռնարկէ պետական վերակազմութեան գինուորական և վարչական բարեփոխման այդ շարժումը անհետեւանք շնորհիւ, հպատակներն ալ կ'օգտուին անկէ:

Սուլթան Սէլիմ Գ. նոյնիսկ իր գահակալութեան տարին (1789) արտօնելով հրատարակական հասարակութեանց նախալրթարաններ, կրօնական պայքարը տեղափոխելով կրթական գետնի վրայ: Շնորհք ամբողջ 1790ին կառուց Մայր—վարժարանը և անքով կառոյց սեպհական տպարանը որ գործած է մինչև 1841: Կաթողիկ կղերը ամբողջապէս ինքն ալ առիթէ օգուտ քաղելու ղաւթիոյ Ս. Բենեատիկոսու Լատին եկեղեցի:

յոս մօտ 1790ին Հիմնելով տպարան մը ուր ակի մը գիրքեր միայն տպուեցան: Այս տպարանը երկար լուռութենէ մը յետոյ անցալ դարուն քառասունական թուականներուն երբ կրօնական նոր մէջճեր ծագում առած էին, վերստին գործունէութիւն ցոյց տուաւ:

Դպրոցական—կրթական շարժման և Եւրոպայի հետ յարաբերութեանց յաճախութեան հետեանքով, տպարաններու գործունէութիւնը կը կրկնապատկուէ, և աւելի երբ ըմբռնումով տպագրիչներ գործել կը սկսին:

1824ին ԱրբաՀամ ամիրա թերգեանց տըպարան մը կը պահէ (փակուած 1827), սակօգտակար հրատարակութիւններ ընելու համար, ինչ որ նշանակելի բերելոյթ մըն է, նկատու առնելով իր գիրքը:

1829ին կը հաստատուի Արապեան տպարանը որ մինչև 1859 կանոնաւոր կերպով գործած է, և մեծ արդիւնք տուած: 1839ին ձեմարանին կից կը կազմակերպուի տպարան մը, ձեռամբ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի, որ 1843ին իր յատուկ տպարանը կը հիմնէ (փ.կ. 1878):

Ինչպէս կաթողիկէ կղերը հաւատածաւալական միտումներով թէ Եւրոպայի և թէ Արեւելքի մէջ տպարանական գործին մղում տուած էր, նոյնպէս նաեւ անցեալ դարուն առաջին քառորդին, կրօնական նոր շարժում մի Բողոքականութիւնը, իր մասնաւոր ազդեցութիւնը կ'ունենայ Հայ տպագրութեան և գրականութեան վրայ:

Միսիոնարները՝ Արեւելքի Քրիստոնեաներուն համար, Մալթայի մէջ կը բանան յատուկ տպարան մը որ 1833ին կը փոխադրեն Իգմիր, որ կը գործէ մինչև 1854: Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ՝ Ձբրջըլը (1839—1880) և Միտասեան (1842—1880), և ներկայիս Պոյաճեան տպարանները այս նոր քարոզութեան արտայայտիչներն են ըլլան: Միւս կողմէ ժամանակին պահանջներու, մասնաւորապէս լրագրութեան համար, տպարաններ կը բազմանան ու անոնց թիւը զգալապէս կ'ամբ: Ասոնց մէջ նշանաւոր կը հանդիսանան Քրիքոսեան (1857—1870) Հայաստանի (1846), Մայիսի (1852) Տերոյնցի (1857—1880), Արեւիկեան (1857), Ազատիբական Ընկերութեան, Արամեան (1864), Հայաստանեայց (1870—1880) և այլ բազմա-

թիւ տպարանները որոնց մի առ մի յիշատակութիւնը ընել կարելի չէ:

* * *

Կ. Պոլսոյ միջազայրի համեմատաբար զարգացած վիճակը պատճառ եղաւ որ էջմիածնայ կաթողիկոսները իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացնեն այս գաղութին վրայ, ուր կը խրկէին ուսում առնելու միջարեւելութեան ամէնէն ընդունակ անդամները:

Մասնաւորապէս էջմիածին այլևս շատ լաւ հասկցած էր Հռոմի Պապերուն խոստումներուն նշանակութիւնը: Հասկցած էր թէ Հռոմ թշնամի է Հայոց զարգացման եւ անոնց կրօնական հպատակութեան միայն կը բաղձար:

Հռոմի հալածանքները՝ լոյսի ի խնդրի՝ բուռ մը Հայ տպագրիչները՝ որոնք Հայ կաթողիկոսի անունով Եւրոպա գացած էին, ստիպած էին Բողոքական երկիր մը Հոլլանտա տպաստանելու: «էջմիածնայ և Ս. Սարգիսի» տպարանին վարիչները շարունակ էջմիածնայ գահակալներուն հետ յարաբերութեան մէջ եղած էին, և խրախուսուած էին:

Երբ 1701ին Լիվոռնոյի մէջ կարճ գործունէութենէ մը յետոյ էջմիածնայ տպարանը Կ. Պոլիս փոխադրուեցաւ, մասամբ հարթուեցան այն դժուարութիւնները որ այդ հեռու գաղութին մէջ հաստատուած տպարանը կը շրջապատէին:

Մասնաւոր պէտք է դիտել թէ քաղաքական կերպով ալ Հոլլանտայի անկումը սկսած ըլլալով, աւելի ևս կը դժուարանային յարաբերութիւնները:

Ասով հանդերձ մենք տեսնք թէ տեղւոյն Հայ վաճառականներու օժանդակութեան վրայ յոյս դնելով 1704էն 1717 Ղուկաս Վանանդեղի Մսթիբրտամի մէջ տպարան մը հաստատուելու փորձ բրած էր: Սակայն գաղութին նուազելովը, գործն ալ ինքնին անկարելի դարձած էր, մանաւանդ որ գլխաւոր սպառող կեդրոնին մօտ մէկ քանի տպարաններ գործել սկսած էին, նոյն այդ քաղաքէն ճիւղաւորուելով:

Եթէ դիտուի ուշադրութեամբ պիտի տեսնուի թէ Հայ վաճառականութեան պատմութիւնը և Հայ տպարանաց պատմութիւնը գրեթէ լծորդուած են իրարու հետ:

Մենք վենետիկի Հայ վաճառականներուն

կը պարտիք տպարանի սկզբնաւորութիւնը և բազմաթիւ տպարաններու կազմակերպութիւնը :

Ամսթերտամի Հայ վաճառականաց գաղութն էր Ոսկանի և յաջորդներու պաշտպանը : Լիվոռնոյի Հայ վաճառականներն էին Հոն կազմուած տպարաններուն ժամ դակները :

Ամսթերտամի գաղութը՝ մէկ խօսքով Հայաստանի բնիկներէն կազմուած էր, որոնք վաճառականութեան համար գացած էին մինչև Հոլլանտա :

Այդ գաղութը կամ Կ. Պոլսոյ կամ Ջմիւռնիոյ ճարտով անցած էր Եւրոպա, եւ իր ճիւղերը և իր գործակալներն ունէր միշտ Արեւելքի դուռն հանդիսացող այդ քաղաքներուն մէջ : Մասնաւորապէս՝ Ջմիւռնիոյ յարաբերութիւնները աւելի սերա էին Ամբլթերտամի հետ, և էլմիածնայ հետ, զի Ջմիւռնիա, աւելի անխառն Հայ գաղութ մը ունէր : Այս կապը բացորոշ կերպով կը հաստատուի, սա իրողութեամբ որ իգմիր՝ մինչև 1828 ուղղակի էլմիածնիէն կը ստանար իր առաջնորդները, որոնք իրենց հոգեւոր իրաւասութեան սահմանին մէջ ունէին նաև հեռուոր Ամսթերտամի Հայ գաղութը :

Երբ Ամսթերտամի Հայ գաղութը նսմացաւ, Ջմիւռնիոյ Հայ գաղութը կը պահէր իր շքեղութիւնը : Հետեւարար՝ հասնորէն Ամսթերտամի տպարանին աշխատարարներէն մէկը, Մարկոս, 1759ին կը բանայ Իգմիրի մէջ տպարան մը որ մինչև 1763 կը գործէ : Հոն տպուած եղնիկի յիշատակարանէն կը հասկցուի թէ այս տպարանին վարիչ ուժն էր էլմիածնայ միարան Աստապատցի Աբրահամ Եպ. և Սիււնեացի գաղտցին մէկ ներկայացուցիչն՝ Երեւանցի Սիմէոն Վր. որ երբ 1763ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ, ուղեց նոյնիսկ էլմիածնայ մէջ հիմնել տպարան մը. և որովհետեւ ծանօթ էր Մարկոսի, կը գրէ Ջմիւռնիոյ Առաջնորդ Աուկաս Վրդ. -ի (1765), որ իր թեմին մասն՝ Ամսթերտամի մէջ Առաջին Ջուղայեցի իննի տուած տառերը, որոնք չէր կրցած գործածել տպարանը չկարենալ կազմակերպելուն համար, առնէ և իրեն իրկէ : Յետոյ կը հրամայէր որ Մարկոս իր տպարանով էլմիածնի փոխադրուի : Սակայն իր այս բաղձանքները կարելի չըղաւ գործադրել, ուստի իր ուշադրութիւնը ուրիշ

կողմ դարձուց : Հնդկահայ Գրիգոր ալ Չաքիկենցի ժամդակութեամբ 1771ին Կոռոյց տպարան մը էլմիածնի մէջ, և Ամբլթերտամի մէջ նոր տառեր փորագրել տրով՝ անոցմով տպագրութեան սկսաւ : Սակայն թուղթ պէտք էր և զայն Եւրոպայի բերել էլմիածնի շատ դժուար էր : Հետեւաբար տպարանին յարակից, Սիմէոն յակոբքըն գաղափարը ունեցաւ 1774ին Եւրոպայէ բերուած արուեստագէտներու միջոց բանալու նաև թղթի գործարան մը, դարեալ Մատրասաբնակ Չաքիկենց Գրիգորի ժամդակութեամբ :

էլմիածնայ տպարանը՝ անկէ յետոյ մնացև այսօր կը գործէ կարճ ընդհատումներով և յաճախ նորանոր բարենորոգումներով :

* * *

Մարկոսի տպարանը Ջմիւռնիոյ կերպով մէջ՝ դէպի էլմիածնի անցք մըն էր պարզապէս : Իրական շարժումը, Կ. Պոլսոյ կեդրոնէ ճառագայթող և կրթական ողիւթութեան մը արգասիք, աւելի ուշ ժամանակներու մէջ երեւան պիտի գար, մասնաւորապէս օտար քարոզչական ձեռնարկով :

1833ին Մալթայէն փոխադրուած իտալականաց տպարանը այդ խայծը կ'ըլլայ անոր կը յաջորդեն ուրիշներ :

Պետրոս Եուսուֆեանի ժամդակութեամբ կը բացուի Մետրպեան վարժարան (փկ. 1840), 1840ին՝ Ստեփաննոս Պապոնեցի, 1851ին՝ Տէտէեանի, 1864ին՝ Թաթևեանի, 1883ին՝ Մամուրեանի տպարաններ որոնք բեղմնաւոր գործունէութիւն մը ունեցած են մասնաւորապէս թարգմանչագործունէութեամբ :

* * *

Երուսաղէմի վանքն ալ կը խոնարհուի ընդհանուր ոգեւորութեան որ թրքահայերը ցոյց կուտային անցեալ դարուն կիզը և 1834ին կ'ունենան իր սեպակով մամուլը Պետրոս պէյ Եուսուֆեանէն յուրուած : Ասիկա մասնաւորապէս 1886-ը շատ նշանակելի արդիւնաբերութիւն մըն ենցած է :

Խրիմեան՝ մեծ գաղափարներու առաջնալը, Հայաստանի ամէնէն խուլ մէկ սկիւրը, դարաւոր մենաստան մը՝ Վարդապետ վանքը փոխադրելու գաղափարը կը լը

այ Հայ մամուլը մը միտքերը տեղւոյն վըրայ լուսաւորելու համար: 1855ին նախը հիմնէ Սկիւտար և ապա 1858ին կը յաւելի փոխադրել Վարազ ուր ոչ միայն Արծիւ վաստարակներն այլ նաև կարգ մը գիրքեր կը տպագրէ: 1863ին Մուշի, Գլահայ վանքն ալ կ'ունենայ իր տպարանը և հոն կը տպագրուի «Արծ ու ի Կ Տարօնոյն»:

Արմաշու վանքը նաև ունեցած է պահ մը իր տպարանը (1869—79), մինչ Կիլիկիոյ Աթոռին մէջ տպարան մը հաստատելու փորձը վիժած է բաւազայութեան շրջանին մը՝ սածուած ըլլալով: 1850ին՝ Մուրատեան և 1864ին՝ Ճանիկ Արամեան Նիկոմիդիոյ մէջ տպարան բանալու փորձ ըրին: 1871էն 75 Սրվազի մէջ ալ կար Հայ տպարան մը:

Բնակալութեան անկման հետ 'ի Թուրքիա գրեթէ ամէն կեդրոններու մէջ այսօր տպարաններ կան, և զորս հարկաւրամիայ ստորեզօրձը Հայ տպագրութեան Թրքահայոց կողմէ կ'ողջունուի այսօր տպարաններու առատութեամբ մը որ իր նմանը գրեթէ չէ ունեցած անցեալին մէջ:

* * *

Ըսինք թէ Հայ վաճառականին հետևորդ եղած է Հայ տպարանը: Հայ վաճառականները Եւրոպայէն դուրս մասնաւորապէս երկու տեղ արտասովոր բարգաւաճուածի մը հասան:

Հիւսիսի մէջ՝ Ռուսիա և հետևոր Արեւելքի մէջ Հնդկաստան, ուր հաստատուած Հայ գաղութը մեծաբարթամ վիճակի մը հասած էր Անգլիական տիրապետութենէ առաջ: Անգլիացոց և Եւրոպացոց մուտքը 'ի Հնդկաստան մասնաւորապէս յեղաշրջանայ այս գաղութին մտաւոր վիճակը եւ ըմբռնողութիւնը:

Մեկը տեսանք արդէն թէ դիպուածով հարստացած Հայ մը՝ Եազմիրեան Հայ ազգին ազատագրութեան առաջելութիւնը ստանձած էր 1772ին Մատրասի մէջ տպարան մը բանալով և գայն պահպանելով ինը տարի անընդհատ: Դարձեալ Անգլիական օրինակէն ազդուած Մատրասի մէջ Յարութիւն քհ. Եմաւոնեան Եիրազեցի կը հաստատէ տպարան մը 1789ին և կը ձեռնարկէ առաջին Հայ լրագիրը «Ազդարար»ը հրատարակելու 1794ին, սակայն նիւթական պատճառներով կը փակէ իր տպարանը:

Այն ատեն ուրիշ վաճառական մը՝ Սար-

գիս Ծատուր Ազաւալեանց 1810ին կը բանայ տպարան մը:

Բրօքալանտան՝ սակայն հոն ալ իր վըրա դուքնեցնող թաթը կ'երկարէ 1808ին հոն խըր կելով հաւատորս վարդապետներ, սրտք սկսան հրատարակութիւններ ընել, մինչ Կալկաթայի մէջ արդէն հիմնուած էր Հայոց Ս. Նազարէթ եկեղեցոյն փակը Յովսէփ քհ. Ստեփաննոսեանի տպարանը (1796), որուն 1811ին կը յաջորդէ Մարդասիրական ձեւարանին տպարանը բացուած՝ Աւետ Զընթուլումէ: Հոն տպուած են Ավտալեան Յովհաննէսի և Թաշիրադեանի բազմաթիւ գործերը:

Այս տպարանը մինչեւ անցեալ դարուն կէսը գործած է անընդհատ:

1821ին Կալկաթայի մէջ գոյութիւն ունին Յորդանեան Պարոն Պողոսի, 1823ին Օճանսփրեւեանց, և 1842ին Վիչէնեանի «Արծիւ» և 1845ին Արարատեան ընկերութեան տպարանները:

Բողոքականութիւնն հոն ալ իր ազդեցութիւնը ցոյց կուտայ և 1833ին Մկրտակեան Միտրոնայաց տպարանին մէջ Հայերէն գիրքեր կը տպուին: 1848ին Մատրասի մէջ կրկին փորձ մը կ'ըլլայ Հայ տպարանը վերականգնանցնելու, սակայն չյաջողիր: Նոյն իսկ հետևոր Սինկարուրի մէջ 1849ին արպագրական փորձեր եղած են, ինչ որ ճանաններն են այդ գաղութին բարգաւաճման: Եւրոպական մրցումը սակայն նսնմացուց Հայ վաճառականութիւնը և անոր հետևորդ տպագրութիւնը խաբանուեցաւ:

Հնդկահայը սակայն անձկամիտ չէ: Գիտէ թէ ինքն շատ փոքր թիւ մը կը ներկայացնէ և Մայր երկրէն հետու կ'ապրի, հետևաբար կ'ուզէ օգտակար ըլլալ բուն մայր երկրին:

Եազմիրեան իր տեսակին մէջ միակը չէ: Մուրատեան, Ռափայէլեան, և այլ Հնդկահայ բարերարներ անսովոր դէմքեր չեն: Մեկենասներ գրեթէ անթիւ անհամար են: Այս զգացումը իրենց հետ տարած են ուր որ գացած են:

Մասնաւորապէս Զուղայեցի վաճառականները մտքի գործիչին բարեկամ են եւ զայն ամէն տեղ կը քաջալուրեն:

* * *

Հայոց յարաբերութիւնները Ռուսաց հետ Մեծն Պետրոսի օրերէն կը սկսին և ասոնք

իր ձագման օրերուն իսկ երկու տեսակ բընոյթ ունին, վաճառականական և քաղաքական :

Քաղաքական գործունէութեան առաքեալներէն մէկն էր Յովսէփ Եպ. Արզութեանց՝ Հիւսիսասիականց առաջնորդը, որ ինչպէս ամէն Հայ գործիչ, կ'ապաւինի Հայ Հարուսաներու նիւթական արհկցութեան ազգային վերականգնութեան գործը պատրաստելու համար :

Իր գործակիցներէն մէկն կը հանդիսանայ Խօջամալի որդի Խաղարենց Գրիգոր, որ կ'ըսէ թէ «ցանկութիւն ունէի տարան մը ունենալու, որպէս վիկարող ըլլամ ազգիս համար կարեւոր գիրքեր հրատարակել : ... Պէտք եղաւ ինձ Հնդկաստանէն փոխադրուիլ յԱնգլիա և ի քաղաքն Լոնտոն, ուր ... տասը տարի մնացի : Այս երկար միջոցի՝ ետէ էի արուեստաւոր մը գտնելու, որ փորագրէր և տար ինձ Հայկական տառեր : Իր փափաքը կը լրացնէ Անգլիացի մը, երեք տեսակ տառեր պատրաստելով, որոցմով Լոնտոնի մէջ 1780ին կը տպագրէ Joh. Rivingtonի տպարանին մէջ «Գաւառութիւն հաւատոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» անուն գիրք մը, «բարտահան եղեալ ի Գանձ Արածեան կոչեցեալ գրքոյն» Խաղարենցի աշխատութեամբ և «տպեցեալ ի ինդրոյ գերապաճառ Տեառն Յովսէփայ վարդապետի և առաջնորդի Աշտարխանու և նոր Նախիջեանին» : Այս փոքրիկ գրքոյկին կցուած է «Հաւատով խոտովանիմ» առօթքը Հատիներէն, Յրանսերէն և Անգլիերէն թարգմանութեամբ : Այս գործը Յովսէփ Եպ.ին գիրերուն վրայ զազափար մը տալու համար տպագրուած է և երբ անիկա հաւանած է, Խաղարենց Գրիգոր անմիջապէս Լոնտոնէն Անգլիացիներ բերած է Բեթերսպուրկ եւ հոն տպագրած է Ժամագրք մը (1783), և ուրիշ գիրքեր (մինչեւ 1786) միշտ Յովսէփ Եպ.ի հրամանով կամ թելադրութեամբ :

Սակայն այս բազմածախս ձեռնարկը կործանեց հարուստ Ջուղայիցիին, և Արզութեանց՝ անոր թելադիրը, տպարանը իսպառ չխաբանելու համար, Խաղարենցի տպարանին վարչութիւնը ինչն ստանձնեց, եւ անոր պարտքերը տալով, օժանդակութեամբ Աժտարխանի վաճառական Հայերուն, տպարանը փոխադրեց Նոր-Նախիջեան, նախնեաց գործերը տպագրելու ջանադրութեամբ :

Տպարանին կցեց նաև դպրոց մը և այլ երկու հաստատութիւնները մատակարարելու համար, Հնդկաստան, Կ. Պոլիս, Պարս Հաստատուած վաճառականաց ղիմուանքը և կրցաւ շատ մը գիրքեր տպարկ մինչեւ 1797 : Յովսէփ Եպ. մասնաւոր ճարագրով մը կը գործէ ինչպէս կը տեսնուին իկա ամէն կողմ ղիմում կ'ընէ գրքագիր Հայոց պատմութիւն մը ձեռք բերելու ասոր նման շահեկան ձեռագիրներ ստանալու համար : (*)

1828ին Արարատեան նահանգը Ռուստանի կցուելով, Հայոց գործունէութիւնը Ռուսաստան կը մեծնայ :

Արզութեանցի դերը կը կատարէր անգամ Ներսէս Աշտարակեցի՝ Թիֆլիսի առաջնորդը, որ քաղաքական ծրագրին նախկինով կրթականը կառուցած էր Ներսէսեան վարժարանը, և անոր կցած՝ 1814ին տպարան մը որ արգիւնաւէտ գործունէութիւն մը կ'ունենայ մինչեւ մատարակով 1870 :

1829ին Լազարեան ճեմարանի յարակից հաստատուի տպարան մը որ յիսուական թուականներուն կը վաճառուի, օտարապետին մէջ հրատարակութիւններ ըլլալու և Երևան համարուելով :

1856ին Խաղարենցի կրթարանն ալ կ'ունենայ իր տպարանը, որ վարժարանին փոխումէն յետոյ կը փոխանցուի Տ. Արքայականին կը փոխադրուի Ռուստով :

Ժամանակին հոլովմամբ Ռուսահայ կրթական գործն ալ կազմակերպուելու մասնաւորապէս Ներսէսեան վարժարանը հասնող սերունդներով, Արևելեան և Եւրոպայի կեդրոնը կը դարձնեն թիֆլիսը, ուր հետզհետէ կը հաստատուին տպարաններ, որոց մէջ նշանակելի են Պատկեանի (1850), Էնֆիլաճեան եղբայր, (1860) Շմաղանեան Գալուստի, Երեցեան Աղբաղի, Մ. Ռոսենեանց և Ընկ. տպարանները : Այսօր Ռուսահայոց այս կեդրոնին վրայ, Ռուս և Վրացի բաղմաթիւն տպարաներ կան որոնք Հայկական գիրքեր կը տարակեն :

Կովկասի գլխաւոր քաղաքներն ալ, պէս Երևան, Շուշի, Պաղու, Աղբաղ

(*) Տես. Պատմ. Հայ. Տպագ. Վեց 1895 էջ. 215-16.

ուսուցիչներն իրենց տպարանները և արդիւնա-
կէտ կերպով կը գործեն :

* * *

Ահա այդ տառապալից ուղին որ Հայ
տպագրութիւնը ազգին բազմաշարչար կեան
քին պէս, կտրած անցած է, 1512էն մինչև
1912: Այժմ ցրուած Հայութիւնը՝ նոր—
Ջուղայէն մինչեւ Ամերիկա, գրեթէ բոլոր
կեդրոններու մէջ իր մտքին սնունդ հայ-
թայթող մամուլ ունի: Այլևս չկայ ոչ ա-
նոր վրայ Հռովմէական բրորականտին լուծը
և ոչ ալ բռնակալ կառավարութեան մը գը-

րաքննութիւնը: Հայ մամուլը ազատ է, և
ործէ ազգին ինքնագոյութեան մէկ
սիւնը հանդիսանալով:

Առանց անոր հիմնադիրներուն տոկուն
գործունէութեան և անոնց յանձնառու ե-
ղած զրկանքներուն, թերեւս այսօր աղճատ-
ուած զանգուած մը պիտի ներկայացնէր
ազգը:

Անոնք ազգութեան գաղափարին առաք-
եալներն են և մեր մտքին յուսաւորիչները:
Յարգանք ուրեմն անոնց յիշատակին:

Կ. Պ. Ա., եկտ. 1911